

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ УКРАЇНИ У СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ: ВІДСТУП ВІД ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

INTERNATIONAL LEGAL OBLIGATIONS OF UKRAINE IN THE FIELD OF HUMAN RIGHTS: DEROGATION FROM OBLIGATIONS

Смокович М.І., д.ю.н., професор, заслужений юрист України,
Голова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду
Верховний Суд

У статті здійснено аналіз юридичних підстав, меж, умов, правових позицій і наслідків правомірного відступу національної держави від міжнародно-правових зобов'язань у сфері прав і свобод людини та громадянина.

Встановлено, що право національної держави тимчасово відступити від окремих своїх міжнародно-правових зобов'язань у сфері прав людини унормовано лише у двох міжнародно-правових актах: «Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» від 4 листопада 1950 р. та «Міжнародному пакті про громадянські і політичні права» від 16 грудня 1966 р. Означені правові акти наділяють державу-учасницю юридичною можливістю і вагомими дискреційними повноваженнями щодо визначення умов, підстав, строків, тривалості і територіальних меж «вжиття заходів на відступ від своїх зобов'язань», спричинених режимом «надзвичайного становища» і зумовлених потребою захисту державного суверенітету, збереження національної єдності та територіальної цілісності держави. Констатовано, що Україна має досвід відступу від міжнародних зобов'язань, що містяться у цих двох міжнародно-правових актах, що зумовлено агресією російської держави проти України.

Визначено, що факт такого «відступу» держави-учасниці від своїх міжнародних зобов'язань жодним чином не впливає на її міжнародний авторитет, не зумовлює нівелювання її статусу як правової держави, не провокує її політичну, економічну, культурну, інформаційну та іншу ізоляцію від цивілізованого світу.

Доведено, що міжнародні інституції в цілому не заохочують держав-учасниць до реалізації ними «права на відступ» від своїх міжнародних зобов'язань, стверджуючи про крайню винятковість та обережність вжиття таких кроків, тому національна держава, обираючи той чи інший формат своєї «конвенційної» діяльності (зокрема, відступу чи не відступу) в період «надзвичайного становища», має усвідомлювати можливість міжнародного судового контролю за її діяльністю, зокрема, ЄСПЛ.

Встановлено, що виключне значення для ЄСПЛ мають не лише висхідні чинники для відступу держави-учасниці від своїх міжнародних конвенційних зобов'язань, а й ті, що визначають зміст діяльності держави за результатами оголошення такого відступу, його масштаби і характер, наявність запобіжників щодо протидії зловживанням такого відступу, уможливлення судового контролю над втручанням держави у права людини і чи є судовий контроль цих заходів практично можливим у правовій системі держави-учасниці тощо.

Ключові слова: міжнародно-правові договори, відступ від міжнародних зобов'язань, «абсолютні права», судовий контроль.

The article analyzes the legal grounds, limits, conditions, legal positions and consequences of the legitimate derogation of the national state from international legal obligations in the field of human and citizen rights and freedoms.

It was established that the right of a national state for legitimate derogation from some of its international legal obligations in the field of human rights is regulated only in two international legal acts: the «Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms» of November 4, 1950 and the «International Pact on Civil and Political Rights» dated December 16, 1966.

The specified legal acts provide the state-participant with the legal opportunity and significant discretionary powers to determine the conditions, grounds, terms, duration and territorial limits of «taking measures to deviate from its obligations» caused by the «state of emergency» regime and conditioned by the need to protect state sovereignty, preservation of national unity and territorial integrity of the state.

It was established that Ukraine has the experience of derogation from the international obligations contained in these two international legal acts, which is due to the aggression of the Russian state against Ukraine.

It was determined that the fact of such a «derogation» of the participating state from its international obligations in no way affects its international authority, does not lead to the leveling of its statute as a legal state, does not provoke its political, economic, cultural, informational and other isolation from the civilized world.

It has been proven that international institutions generally do not encourage members states to exercise their «right to derogation» from their international obligations, asserting the extreme exclusivity and caution of taking such steps, therefore the national state, choosing one or another format of its «conventional» activities (in particular, derogation or non-derogation) during the «state of emergency», should be aware of the possibility of international judicial control over its activities, in particular, ECHR.

It has been established that not only the upstream factors for the derogation of a participating state from its international convention obligations are of exceptional importance for the ECHR, but also those that determine the content of the state's activities following the announcement of such a derogation, its scope and nature, the presence of safeguards against abuse such a retreat, the possibility of judicial control over state intervention in human rights and whether judicial control of these measures is practically possible in the legal system of the participating state.

Key words: international legal treaties, derogation from international obligations, «absolute rights», judicial control.

Постановка проблеми. Україна є активним учасником міжнародно-правових відносин, об'єктивізація її функціональної діяльності у цій сфері здійснюється шляхом політичних взаємин, засобом її членства в міжнародних організаціях, укладення двосторонніх та інших угод, долучення України до різного роду міжнародних договорів, чи не найбільш знаковими з них є ті, що стосуються прав людини та її основоположних свобод. Проте правовий режим воєнного стану в Україні, який діє в Україні з 24 лютого 2022 р. і донині, суттєво вплинув на сферу економічних, політичних, оборонних, соціальних, трудових та інших правовідносин, зокрема й міжнародних. Дійсно, тривале перебування України у стані війни, спричиненою збройним нападом російської держави на тери-

торію України, ускладнює забезпечення державою повноцінного захисту прав людини відповідно до взятих нею міжнародних стандартів, особливо на тих територіях, які є тимчасово окупованими або перебувають у зоні бойових дій. На цей випадок міжнародне законодавство унормувало формат правомірної діяльності національної держави під час дії на її території правового режиму надзвичайної ситуації, в умовах якого об'єктивно неможливо забезпечити унормований і гарантований національним і міжнародним законодавством спектр прав і свобод людини і громадянина.

Мета і завдання цієї публікації полягають у вивченні та аналізі юридичних підстав, меж, умов, правових позицій і наслідків правомірного відступу національної дер-

жави від міжнародно-правових зобов'язань у сфері прав і свобод людини та громадянина.

Виклад основного матеріалу. Методологія наукового аналізу вказує на необхідність дослідження саме тих міжнародних договорів, які, по-перше, унормовують беззаперечні права людини та її основоположні свободи, по-друге, ті, які встановили право національної держави тимчасово відступити від окремих своїх міжнародно-правових зобов'язань, що містяться у тексті означених міжнародних договорів у зв'язку з надзвичайною ситуацією, що має місце на території національної держави тощо.

Предметний аналіз міжнародного законодавства свідчить, що під нормативні вимоги означених вище критеріїв підпадають такі два міжнародно-правові акти як «Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод» від 4 листопада 1950 р., що ратифікована 17 липня 1997 р. парламентом України [1] (далі – Конвенція 1950 р.) і «Міжнародний пакт про громадянські і політичні права» від 16 грудня 1966 р., ратифікований 19 жовтня 1973 р. Українською державою [2] (далі – Міжнародний пакт 1966 р.). Змістовне наповнення означених вище договорів унормовує широкий спектр базових прав та основоположних свобод людини, проте окремі з них втрачають правовий статус «абсолютних» у разі настання в державі надзвичайної ситуації.

Відтак, постає логічна сув'язь змістовно близьких питань: про які саме із загально визнаних прав і свобод йдеться, відступ від яких можливий у період суспільної небезпеки; які складники охоплює правовий статус надзвичайної ситуації в державі в контексті суспільної небезпеки; статус суспільної небезпеки для такого відступу має бути лише фактичним чи він можливий і в умовах потенційної загрози настання такого статусу; яка правозастосовна практика формується у правових системах зарубіжних держав щодо такого відступу від міжнародних зобов'язань і чи має Україна досвід такого відступу від міжнародних зобов'язань; яка міжнародна судова практика склалася в контексті окресленої теми пропонованого дослідження тощо.

Обґрунтовуючи відповідь на питання щодо з'ясування спектру базових прав і свобод, відступ від яких є можливим і правомірним у період надзвичайної ситуації, то вкажемо, що Конвенція 1950 р. прямо і вичерпно їх визначила у статті 15 «Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації», зокрема, «під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може живити заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом». Проте означений міжнародний документ категорично і за жодних обставин не допускає відступу держави від своїх міжнародних зобов'язань в частині забезпечення таких гарантій як:

- «право на життя», тому що жодну людину «не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання її винною у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання»;

- «заборона катування», зокрема, й нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню. Нагадаємо, що основоположник доктрини кримінального права, італійський юрист Чезаре Беккарія, обґрунтовуючи у своїй праці «Про злочини і покарання» (1764) неприпустимість катування людини, доводив, що «істина» не може добуватися «за допомогою фізичного болю», тому що вона «не корениться у м'язах і жилах нещасного». Крім того, катування призводить до того, що легко «виправдати фізично міцних зловмисників та засудити слабких невинних», що унеможливило досягнення мети правосуддя – покарання винуватого [3];

- «заборона рабства і примусової праці», що в повній мірі узгоджується з вимогами статті 4 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. про заборону рабства «в усіх його видах»;

- «жодного покарання без закону», що унеможливило обвинувачення і притягнення особи до відповідальності допоки її «винуватість не буде встановлена в законному порядку», при якому їй забезпечуються усі можливості для захисту.

Водночас Міжнародний пакт 1966 р. містить змістовно аналогічні положення про можливість відступу держави-учасниці від своїх міжнародних зобов'язань «під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується». Це дозволяє державі «вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань ... тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища, при умові, що такі заходи не є несумісними з її іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри статі, мови, релігії чи соціального походження» (стаття 4).

Щоправда означений міжнародний правовий акт є вкрай декларативним, оскільки не містить жодних застережень щодо неможливості відступу держави від окремих її зобов'язань, не конкретизує зміст такої юридичної конструкції як «життя нації перебуває під загрозою» і що, власне, розуміється під поняттям «нація», зокрема йдеться лише про націю, яка має свою державність чи можливе й інше її змістовне прочитання тощо.

З уваги на вище вказане, стає очевидним, що міжнародне законодавство наділяє державу-учасницю юридичною можливістю і вагомими дискреційними повноваженнями стосовно суб'єктів, а також щодо визначення умов, підстав, строків, тривалості і територіальних меж «вжиття заходів на відступ від своїх зобов'язань», спричинених режимом «надзвичайного становища» і зумовлених потребою захисту державного суверенітету, збереження національної єдності та цілісності в державі тощо. При цьому, факт такого «відступу» держави-учасниці від своїх міжнародних зобов'язань жодним чином не впливає на її міжнародний авторитет, не зумовлює нівелювання її статусу як правової держави, не провокує її політичну, економічну, культурну, інформаційну та іншу ізоляцію від цивілізованого світу.

Україна має досвід відступу від міжнародних зобов'язань, визначених у названих вище двох міжнародно-правових актів, що зумовлено анексією та тимчасовою окупацією російською державою невід'ємної частини території України – Автономної республіки Крим та міста Севастополя, здійсненої внаслідок її збройної агресії проти України в 2014 р.

Так, 21 травня 2015 р. Верховна Рада України прийняла постанову № 462-VIII «Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» «на період до повного припинення збройної агресії РФ, а саме до моменту виведення усіх незаконних збройних формувань, керіваних, контрольованих і фінансованих РФ, російських окупаційних військ, їх військової техніки з території України, відновлення повного контролю України за державним кордоном України, відновлення конституційного ладу та порядку на окупованій території України». Зі змістом цієї Заяви Україна ознайомила відповідно до вимог статті 4 Міжнародного пакту 1966 р. Генерального секретаря ООН та відповідно до статті 15 Конвенції 1950 р. Генерального секретаря Ради Європи, а також довела до їх відомої інформації про стан безпекової ситуації в Донецькій та Луганській областях і відповідно – про незаконну зміну території України.

Правовим наслідком означеної Заяви, офіційно зверненої до ООН і Ради Європи, є «переадресування» від України до російської держави юридичної відповідальності за дотримання і гарантування прав і свобод людини на тимчасово окупованій території України. Відтак, особи, які мешкають на невідконтрольній Україні території, повинні у разі порушення їх конвенційних прав і свобод покликатися до російської держави, не до України, завдяки чому Україна не витратить кошти з державного бюджету, цільове призначення яких спрямовано на виконання резолютивної частини рішень ЄСПЛ [4].

Водночас постають такі питання: яка правова позиція міжнародних органів та організацій щодо застосування чи незастосування національними державами «права відступу» від своїх міжнародних зобов'язань у надзвичайних умовах і які держави світу мають досвід відступу від таких зобов'язань.

Відповідь на перше питання висновується з таких складників:

а) 24 січня 2002 р. Парламентська Асамблея Ради Європи ухвалила резолюцію 1271 (2002), де зазначено: «У боротьбі проти тероризму члени Ради Європи не повинні вдаватися до жодних відступів від положень Європейської конвенції з прав людини» (параграф 9), а також у цьому документі вказано на доцільність «утримуватися від застосування статті 15 Європейської конвенції з прав людини (відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації) з метою обмеження прав і свобод, гарантованих статтею 5 (право на свободу і недоторканість)». Більшість держав світу дослухалася до цієї резолюції, проте Сполучене Королівство відступило від цих міжнародних зобов'язань;

б) у «Сиракузьких принципах про обмеження і відступ від положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права» визначено: «Держава-учасниця може вживати заходів, які відступають від її зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські і політичні права, відповідно до його статті 4, лише якщо вона потрапить у ситуацію виняткової і негайної або невідвратної небезпеки, яка загрожує життю нації. Загроза життю нації є такою, що: (а) зачіпає усе населення і всю територію Держави або її частину, і (б) загрожує фізичній недоторканості населення, політичній незалежності або територіальній цілісності Держави, або існуванню чи основній діяльності інституцій, необхідних для забезпечення і захисту прав, визнаних цим Пактом; внутрішні конфлікти і заворушення, які не становлять негайної загрози життю нації, не можуть виправдати відступ від зобов'язань, відповідно до статті 4; принцип суворості необхідності має застосовуватися об'єктивно. Кожен захід має бути спрямований на актуальну, очевидну, наявну або невідвратно небезпеку і не може бути запроваджений лише за оцінкою потенційної небезпеки» (пункти 39, 40, 54) [5];

в) Комітет ООН з прав людини у «Загальних коментарях № 29 до статті 4 МПГПП» від 24 липня 2001 р. зазначив, що «держави-учасниці за жодних обставин не можуть використовувати статтю 4 Пакту як виправдання дій, що порушують гуманітарне право або беззастережні норми міжнародного права, наприклад, через взяття заручників, застосування колективних покарань, довільного позбавлення волі або відмови від основних принципів справедливої судової процедури, включаючи принцип презумпції невинності» (пункт 11) [6];

г) 11 липня 2002 р. Рада Міністрів ЄС ухвалила «Керівні вказівки з прав людини і боротьби з тероризмом», де зазначено, що «держави несуть обов'язок вживати заходів, необхідних для захисту від терактів основних прав кожної особи, яка перебуває під їхньою юрисдикцією, особливо права на життя. Це позитивне зобов'язання повністю виправдовує боротьбу Держав із тероризмом відповідно до цих керівних вказівок. Усі заходи, вжиті Державами для боротьби з тероризмом, повинні поважати права людини

і принцип верховенства права, аби виключити будь-які прояви свавілля, як і будь-яку дискримінацію і расистське ставлення, а також мають здійснюватися під належним наглядом» [7, с. 40]. Отже, міжнародні інституції в цілому не заохочують держав-учасниць до реалізації ними «права на відступ», стверджуючи про крайню винятковість та обережність вжиття таких кроків.

У відповідь на питання щодо практики відступу від міжнародних зобов'язань держав світу, об'єктивованих у Конвенції 1950 р., а згодом і в Міжнародному пакті 1966 р., то вкажемо, що національні держави діяли по-різному: одні не сприйняли таку можливість, інші – відступили, або ж діяли двоєко залежно від реальних обставин. Так, утрималися від права на відступ від окремих своїх міжнародних зобов'язань у період надзвичайного стану, такі держави як: а) Австралія, Канада, Данія, Франція, Німеччина, Італія, Нідерланди, Нова Зеландія, Сполучене Королівство та США у зв'язку з міжнародним конфліктом у 2001/2002 рр. в Афганістані; б) Сполучене Королівство та Аргентина в конфлікті навколо Фолклендських/Мальвінських островів в 1982 р.; в) Іран і Ірак протягом війни у 1980 – 1988 рр.; г) Індія і Бангладеш також утрималися від права відступу в конфліктах з Пакистаном у 1970-х роках; д) Ірак та Сполучене Королівство, а також інші держави не відступили від своїх міжнародних зобов'язань у період збройного конфлікту в 2003/2004 рр. та ін.

Натомість інші держави, до прикладу, Азербайджан, Греція, Ізраїль, Ірландія, Туреччина, Україна та низка інших держав мають досвід відступу від окремих своїх міжнародних зобов'язань у сфері прав людини. Так, Ізраїль достатньо активно реалізує це право, можливо, тому що в травні 1948 р. у цій державі оголошено надзвичайний стан, що діє й донині. Водночас окремі держави (Туреччина, Сполучене Королівство та ін.) мають і перший, і другий досвід щодо можливостей практичного застосування конвенційного законодавства [8]. І все ж, національна держава, обираючи той чи інший формат своєї «конвенційної» діяльності в період надзвичайного стану, має усвідомлювати можливість міжнародного судового контролю її діяльності, зокрема, ЄСПЛ.

З уваги на правовий режим воєнного стану в Україні, що безперервно діє в Україні з лютого 2022 р., вкрай важливо знати правові позиції ЄСПЛ щодо практичного застосування конвенційного законодавства, тому що національні суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права. Знаковою є правова позиція ЄСПЛ, відповідно до якої «Конвенція є конституційним документом європейського публічного порядку. Вона не регулює дії держав, які не є її сторонами, і не має за мету бути засобом, який би вимагав від Договірних держав нав'язувати конвенційні стандарти іншим державам», проте «в разі, якщо територія однієї Сторони Конвенції окупована військами іншої, держава-окупант повинна в принципі нести відповідальність за Конвенцією за порушення прав людини на цій окупованій території, оскільки інший підхід означав би позбавлення населення цієї території прав і свобод, якими воно користувалося до окупації, і утворення «вакууму» в захисті прав людини в межах конвенційного правового простору (див. згадані вище справи «*Loizidou*» (суть), § 78, та «*Banković*», § 80)» [8].

Відтак, тимчасова, але фактична окупація території України військами російської держави, зобов'язує останню нести міжнародно-правову відповідальність за свою чи дозволену (допущену) нею діяльність інших суб'єктів на цій території, що вказує на «екстериторіальний принцип» дії норм конвенційного законодавства.

Крім того, ЄСПЛ обстоє й інші важливі позиції, що прямо кореспондують розкриттю тематики пропонованого дослідження, а саме:

а) «визначення того, чи загрожує «суспільна небезпека» життю нації, є першою чергою, обов'язком кож-

ної Договірної Держави, оскільки саме вона несе відповідальність за «життя [свої] нації; національні органи влади безпосередньо та постійно мають справу з поточними нагальними потребами, вони загалом мають кращі можливості порівняно з міжнародним суддею для вирішення як питання наявності такої надзвичайної ситуації, так і питання про характер і масштаби відступів від зобов'язань, необхідних, щоб їй запобігти; пункт 1 статті 15 (...) залишає таким органам влади широкі межі оцінки» [9];

б) «надзвичайна ситуація» в державі не обов'язково має бути «тимчасовою», тому що «суспільна безпека» в розумінні статті 15 Конвенції «може тривати багато років» [9];

в) «криза чи загроза повинні бути винятковими в тому розумінні, що звичайні заходи або обмеження, дозволені Конвенцією для забезпечення громадської безпеки, здоров'я і порядку, є явно недостатніми» (Данія, Норвегія, Швеція та Нідерланди проти Греції («Грецька справа»), звіт Комісії, § 153);

г) «надзвичайні заходи», що вживаються у державі, мають бути «використані з тією метою, для якої вони були санкціоновані» [10];

г) «суспільна безпека, яка загрожує життю нації» є зрозумілою і означає «виняткову кризову ситуацію або надзвичайну ситуацію, яка впливає на усе населення і становить загрозу для усталеного життя громади, що формує Державу» [10];

д) заходи, які вживає держава у зв'язку з надзвичайною ситуацією, мають бути пропорційними небезпеці і недискримінаційними за своєю суттю [8];

е) всі фактори відступу держави від своїх конвенційних зобов'язань ЄСПЛ оцінює не ретроспективно, а виходячи з «умов та обставин, які панували при початковому запровадженні і подальшому застосуванні [заходів]» [9], тому заявлення держави-учасниці про відступ від своїх міжнародних зобов'язань можливий і до запровадження

правового режиму надзвичайного стану або настання суспільної небезпеки тощо.

Крім того, судовий контроль відповідно до «Сиракузьких принципів про обмеження і відступ від положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права» навіть в умовах надзвичайного стану має бути можливим, він повинен бути публічним, тобто гласним, якщо суд не ухвалить відповідно до закону рішення про те, що громадськість не повинна бути допущена на весь судовий розгляд або частину його за особливих обставин, що оголошуються у відкритому засіданні суду та свідчать про те, що цього вимагають: а) інтереси приватного життя сторін чи їх сімей або інтереси неповнолітніх; б) потреба уникнути надмірної публічності; в) порушує інтереси правосуддя; г) загроза моральності населення, громадського порядку (*ordre public*) або державної безпеки в демократичному суспільстві» (пункт 36) [5]. І все ж, держава-учасниця зобов'язана максимально піклуватися про захист власного державного суверенітету і територіальної цілісності, особливо в умовах суспільної небезпеки [11].

Проте у разі якщо найвищий національний суд держави-учасниці дійде висновку, що заходи держави не були суворо необхідними, то ЄСПЛ може виправдано дійти протилежного висновку у разі якщо упевниться в тому, що національний суд неправильно розтлумачив або неправильно застосував статтю 15 Конвенції 1950 р. або дійшов явно необґрунтованого висновку у справі.

Висновки. Узагальнюючи вкажемо, що виключне значення для ЄСПЛ мають не лише висхідні чинники для відступу держави-учасниці від міжнародних конвенційних зобов'язань, а й ті, що визначають зміст діяльності держави за результатами оголошення такого відступу, його масштаби і характер, наявність запобіжників щодо протидії зловживання такого відступу, уможливлення судового контролю над втручанням держави у права людини і чи є судовий контроль цих заходів практично можливим у правовій системі держави-учасниці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод» від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 26.09. 2022).
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права» від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 30.09. 2022).
3. Беккарія Ч. О преступлениях и наказаниях. К. : Ин Юре, 2014. 240 с.
4. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини. 23 лютого 2006 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 30.09. 2022).
5. Сиракузькі принципи тлумачення обмежень та відступів від положень Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. ООН. Економічна та соціальна рада. Документ ООН E/CN.4/1985/4, Додаток (1985). URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/O8500000001> (дата звернення: 26.09. 2022).
6. «Загальний коментар № 29 до статті 4 МПГПП» від 24 липня 2001 р. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=en&TreatyID=8&DocTypeID=11 (дата звернення: 30.09. 2022).
7. Збірник документів Ради Європи. Київ, 2017. URL: <https://rm.coe.int/final-collection-of-documents-safety-of-journalists-ukr/16809e458c>.
8. Рішення ЄСПЛ у справі «А. та інші проти Сполученого Королівства» (Case of A. and others v. United Kingdom) від 19 лютого 2009 р., заява 3455/05. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22tabview%22%3A%22document%22%2C%22itemid%22%3A%22001-117642%22%7D> (дата звернення: 26.09. 2022).
9. Рішення ЄСПЛ у справі Ірландія проти Сполученого Королівства (Ireland v. the United Kingdom) від 18 січня 1978, § 207. URL: <http://www.grooi.narod.ru/echr/translation/translation/ireland.htm> (дата звернення: 26.09. 2022).
10. Рішення ЄСПЛ у справі Лоліз проти Ірландії (Lawless v. Ireland) від 14 листопада 1960 р., заява № 332/52. URL: <https://70.coe.int/pdf/lawless-v.-ireland.pdf> (дата звернення: 26.09. 2022).
11. Protection of information Sovereignty as an Important Component of the Political Function of the state / Zadorozhnia H. // International journal of Computer science and network security. Volume 21. Issue 9. P.151 – 154 (2021).